

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Տ—Ս-րդ դարերի ականավոր հայ փիլիսոփա, նոր-սլլատոնականության Ալեքսանդրյան դպրոցի սան Դավիթ Անհաղթն իր գործերով աննախընթաց կերպով բարձրացրեց հայ փիլիսոփայության մասնագիտական մակարդակը և մեծապես նպաստեց հունական դասական փիլիսոփաների հայացքների տարածմանը հին Հայաստանում: Ալեքսանդրյան դպրոցը, ինչպես հայտնի է, գրտնրվում էր ճեմականության (պերիպատետիզմի), հին աշխարհի հանճարեղ մտածող Արիստոտելի փիլիսոփայության ուժեղ ազդեցության տակ: Որդեգրելով Արիստոտելի իմացաբանական և տրամաբանական ուսմունքները, Ալեքսանդրյան նորսլլատոնականները, այդ թվում նաև Դավիթ Անհաղթը, բրիստոնեական աստվածաբանության հարաճուն գերիշխանության պայմաններում պահպանեցին Արիստոտելի իմացաբանության նյութապաշտական դժերը: Եվ պատահական չէ, որ Ալեքսանդրյան դպրոցի գլխավոր ներկայացուցիչներ Ամմոնիուսի, Օլիմպիոգորոս Կրտսերի և Դավիթ Անհաղթի (կամ Ներգինացու) գործերի մեծագույն մասը նվիրված է Արիստոտելի «Օրգանոն» կոչված աշխատության մեկնաբանությանը, մի աշխատություն, որն իր վեց գրքերով պարունակում է Արիստոտելի զուտ տրամաբանական և իմացաբանական գործերը: Բարերախտարար, պահպանվել են Դավիթի գործերի և՛ հայերեն, և՛ հունարեն տարրերակները: Նրանք վաղուց հրատարակված են¹, ընդ որում հայերեն ընդգրկված մի քանի անգամ:

Այդ տեսակետից Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայության ուսումնասիրման գործը կարևոր նշանակություն ունի միջնադարյան հայ փիլիսոփայական մշտրի զարգացման ուղիների հետազոտման համար, քանի որ այն կապված է աշխարհիկ ուղղության, մասնավորապես տրամաբանական ուսմունքների ու բնափիլիսոփայության հարատևման հետ: Այդ ուղղությունն իր առկայությամբ իսկ նպաստել է փիլիսոփայական գիտության ինքնուրույն զարգացմանը:

Սակայն Դավիթի փիլիսոփայության համակողմանի ուսումնասիրությունն անմիջականորեն կապված է նրա գրական ժառանգության ճշգրտման հետ: Չը-

¹ Դավիթ Անյաղթ, Գիրք Սահմանաց, Կ. Պոլիս, 1731: Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի, Մազրաս, 1793: Գիրք Սահմանաց սրբոյն Դավթի Անյաղթ փիլիսոփայի՝ Հայոց իմաստասիրի, Մազրաս, 1797: Սահմանք իմաստասիրութեան (Գիրք Սահմանաց), Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի, Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտելի, Վենետիկ, 1833: Սահմանք իմաստասիրութեան, Երևան, 1960: Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի, Երևան, 1967 (վերջին երկու հրատարակություններում բնական բնագրերին զուգահեռ գետեղել ենք նրանց ուսուներեն թարգմանությունները—Ս. Ա.):

Հունարեն բնագրերը հրատարակել է Ա. Բուսսեն՝ Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen commentarium, ed A. Busse, Berolini, CAG, 1904.

նայած որ վերջին ութսուն տարվա ընթացքում այդ հարցին անդրադարձել են մի շարք հայ և եվրոպացի հայագետներ, այնուամենայնիվ Դավթի ժառանգության շրջանակները մինչև հիմա էլ չեն որոշված: Այդ հարցում դեռևս կան մութ և խնդրված կետեր, որոնց լուսարանումից է կախված Դավթի Անհաղթի ժառանգության վերջնական ճշգրտումը:

Մինչև Ֆ. Կոնիբերի² և Հ. Մանանդյանի³ հետազոտությունների երևան գալը գիտական գրականության մեջ արմատացել էր մի տեսակետ, որը հետևելով միջնադարյան ավանդությանը, Դավթի գրչին էր վերագրում հունարան դպրոցի 5—7-րդ դարերում ստեղծված գրեթե բոլոր փիլիսոփայական գործերը և թարգմանությունները: Այդ երկու բանասերները իրենց հմտալից աշխատություններով պարզեցին, որ նախ և առաջ Դավթի Անհաղթին անհրաժեշտ է սահմանադատել 5—7-րդ դարերի այլ բազմաթիվ Դավթիներից, որ մեր իմաստասերը ուսանել է Ալեքսանդրիայում Օլիմպիոգորոս Կրտսերի մոտ և եղել է նոր-սլլատոնական և որ նա ապրել է 5-րդ դարի վերջում — 6-րդ դարի առաջին կեսին: Ինչ վերաբերում է նրա գործերի ցանկին, ապա և՛ Ֆ. Կոնիբերը, և՛ Հ. Մանանդյանը եկան այն համոզման, որ Դավթին վերագրված բազմաթիվ գործերից նրա գրչին են պատկանում միայն երեքը՝ «Սահմանք իմաստասիրութեան», «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի» և «Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտէլի»: Եվ վերջապես 24 տարի անց ակադ. Հ. Մանանդյանը նորից անդրադարձավ Դավթի Անհաղթի խնդրին և, բարձրացնելով ողջ հունարան դպրոցի ժառանգության ու ժամանակաշրջանի հարցը, վերանայեց իր նախկին տեսակետը ու թողեց Դավթի երկացանկում միայն երկուսը՝ «Սահմանք իմաստասիրութեան» և «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի»⁴: Իր վերջին աշխատությունում Հ. Մանանդյանը Դավթի «Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտէլի» երկը հանեց նրա ժառանգությունից և վերագրեց այն Ալեքսանդրյան դպրոցի մի այլ ներկայացուցչի՝ Էլիաս իմաստասերի գրչին:

Ո՞րն է Հ. Մանանդյանի տեսակետի փոփոխության պատճառը և ինչքանով է այն համապատասխանում ճշմարտությանը: Եվ չկա՞ն արդյոք այլ աշխատություններ, որոնք պետք է պատկանեն Դավթի գրչին, բայց թյուրիմացաբար վերագրվել են այլ հեղինակների: Քննենք այդ հարցերը և աշխատենք նոր փաստերի ու դիտողությունների հիման վրա պարզություն մտցնել Դավթի Անհաղթի ժառանգության հարցում:

Հ. Մանանդյանի տեսակետի փոփոխությունը բխում է Դավթի գործերի հունարեն բնագրերի հրատարակիչ Ա. Բուսսեի շհիմնավորված կարծիքից: Գերմանացի գիտնական Ադուլֆ Բուսսեն իր բանասիրական ենթադրություններից ելնելով Էլիասի անունով հրատարակում է Բեռլինում մի հունարեն փիլիսոփայական բնագիր՝ «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի»⁵, որի բոլոր գրչադիր օրինակները նշում են որպէս հեղինակ Դավթի Անհաղթին՝ Ἐξήγησις τῶν θεῶ τῶν δεκα κατεχοριῶν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ φωνῆς Δαβὶδ τοῦ θεοφιλεστάτου

² F. C. Conybeare, A collation with the ancient armenian versions of the greek text of Aristotel's *Categorias* etc., Anecdota Oxoniensia, Oxford, 1892.

³ Հ. Մանանդյան, Դավթի Անհաղթի խնդիրը նոր լուսարանությամբ, Վաղարշապատ, 1904.

⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 59—67:

⁵ Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis *Categorias* commentaria, edidit Adolfus Busse, Berolini, 1900.

φιλανθρωπία. Նման վերնագրեր Դավիթի անվան չուբանատուկ բառացի նշումով από φωνήσ Δαβίδ ունեն նաև նրա այլ երկու աշխատությունների՝ «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի» և «Մահմանք իմաստասիրութեան» հունարեն բնագրերը: Արիստոտելի «Անալիտիկայի» մեկնությունը («Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտէլի») հասել է մեզ միայն իր հայերեն տարբերակով:

Սակայն Ա. Բուսսեն, հաշվի չառնելով բոլոր հունարեն բնագրերի հաղորդումները Արիստոտելի «Կատեգորիաների» («Ստորոգութեանց») մեկնության՝ Դավիթին պատկանելու մասին, հրապարակել է այն էլիասի անունով:

Հետագայում նույն աշխատության հայերեն միակ բնագիրը Հ. Մանանդյանը հայտնաբերում է էջմիածնի մատենադարանում և, ընդունելով Ա. Բուսսեի վարկածը, հրապարակում է այն նույնպես էլիասի անունով⁶: Ճիշտ, է հայերեն միակ ձեռագիրը⁷ թերի է սկզբից և վերջից, և այնտեղ նշված չէ հեղինակի անունը: Սակայն Հ. Մանանդյանը վերագրում է այն էլիասին, որդեգրելով Ա. Բուսսեի ենթադրությունը, որի հիմնավորման համար բերվում է երեք փաստարկ: Դրանցից առաջինն ու գլխավորը հետևյալն է:

Դավիթ Անհաղթը իր «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի» աշխատության մեջ մի այսպիսի խոստում է տալիս ընթերցողներին. «Եւ գիտելի է, թէ ի բանական մասն իմաստասիրութեան վերաբերի առաջիկայ շարադրութիւնս (իմա՝ «Պորփիրի ներածութեան» մեկնությունը — Ս. Ա.): Իսկ բանականն՝ եթէ մասն է իմաստասիրութեան և եթէ գործի՝ ի Ստորագութիւնսն Արիստոտէլի ուսցուի»⁸: Ա. Բուսսեն, իսկ նրան հետևելով նաև Հ. Մանանդյանը գտնում են, որ Դավիթը չի կատարում իր այդ խոստումը «Ստորոգութեանց» մեկնության մեջ, և քանի որ Ա. Բուսսեի կողմից նույն էլիասին վերագրված Պորփիրի «Ներածութեան» մեկնության հեղինակը նույնպես գտնում է այդ հարցը և խոստանում է կատարել այն «Անալիտիկայի» («Վերլուծականքի») մեկնության մեջ, (իսկ դրված հարցը իսկապես շոշափվում է վերջին աշխատության մեջ), ապա ուրեմն երկու բանասերների կարծիքով, Դավիթը չի կարող լինել «Ստորոգութեանց» մեկնության հեղինակ: Այն պետք է «ընծայել» էլիասի գրչին: Իսկ Հ. Մանանդյանը, շարունակելով Ա. Բուսսեի գիծը, վերանայում է իր նախկին տեսակետը և գտնում, որ նույն էլիասին պետք է վերագրել ուրեմն նաև Դավիթի անունով մեզ հասած «Անալիտիկայի» մեկնությունը («Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտէլի»)՝⁹:

Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանի այս եզրակացությունը, կարելի է ասել, անուշադրության արդյունք է և չի հաստատվում փաստերով: Նախ և առաջ, նրբանց կողմից հիշատակված Դավիթի խոսքերը՝ «ի Ստորագութիւնսն Արիստոտէլի ուսցուի», վկայում են այն մասին, որ նա գրել է տվյալ երկի մեկնությունը: Պորփյուրի ներածության իր մեկնության մեջ Դավիթը բազմիցս և տարբեր հարցերի կապակցությամբ ավելի որոշակի ասում է՝ «կատարելապէս ի Ստորո-

⁶ «Մեկնութիւն Ստորագութեանցն Արիստոտէլի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի», ի լոյս էլած Յ. Մանանդեան, Ս. Պետերբուրգ, 1911:

⁷ Այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 1930:

⁸ Դավիթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի. Կտիւն, Մամբւէ, Դավիթ, Մատենադրութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1833, էջ 263:

⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, էջ 66—67:

գութիւնսն Արիստոտէլի ուսանելոց հմբ»¹⁰, «սառուզապէս ի Ստորոգութիւնս Արիստոտէլի ուսցուք»¹¹, «որպէս հանդերձեալ եմք ուսանել ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի»¹²: Անտեսել նման վկայութիւններ չի կարելի այն պարզ պատճառով, որ նրանց ուշադիր ստուգումը՝ ի՞նչ առիթով են նրանք ասված և կա՞ն արդյոք նրանց պատասխանները խոստացած աշխատութեան մեջ, կպարզի Գավթի ժառանգութեան հարցը տարբեր կետերից:

Եվ ահա բոլոր հունարեն ձեռագրերի վկայութեամբ Գավթին պատկանող, բայց հրատարակիչների կողմից էլիասին վերագրված «Ստորոգութեանց մեկնութեան» զննումը ցույց է տալիս, որ Գավթի կատարում է բոլոր այն խոստումները, որ նա տվել էր Պորփիրի ներածութեան մեկնութեան մեջ, այդ թրջում նաև Ա. Բուսսի և Հ. Մանանդյանի կողմից նշվածը:

Առաջին խոստում. «Իսկ բանականն՝ եթէ մասն է իմաստասիրութեան և եթէ գործի՝ ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի ուսցուք» (Գաւթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի, էջ 263):

Պատասխան (1). «Բաժանումն ինքնադիմացն ըստ բաժանման իմաստասիրութեան լինի: Քանզի որպէս իմաստասիրութիւն յերիս բաժանի՝ ի տեսականն, ի գործականն, ի բանականն, նոյնպէս և ինքնադիմացն ոմանք տեսականք, ոմանք գործականք, ոմանք բանականք: Եւ իւրաբանչիւր որ ի սոցանէ յերիս բաժանի. քանզի տեսականն յերիս բաժանի՝ ի բնարանականն, յուսումնականն, յաստուածարանականն. իսկ գործականն՝ ի բարոյականն, ի տնօրինականն, ի քաղաքականն. իսկ բանականն՝ յառաջ քան զհնարս, ի նոյն ինքն ի հնարս և յայնս՝ որք ընդ հնարիւր մտանեն» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի, էջ 14—15: նույնը տե՛ս Eliae in Aristotelis Categorias commentarium, p. 115):

Պատասխան (2). «Իսկ բանականն նորա բաժանի յերիս՝ ի յառաջ քան զապացոյցն՝ այսինքն զհնարս, ի նոյն ինքն յապացոյցն և ի ներքս մտեալն յապացոյցն... Եւ պարտ է գիտել, թէ բանականն գործի է իմաստասիրութեան, քանզի զոր ինչ պէտս կատարէ հիւսան լարն հիւսան՝ որոշելով զդորդն և զգելն, և շինողին ըստակն՝ որոշելով զթերն և զուղղորդն, այսպէս և բանականն՝ գործի գոյով իմաստասիրութեան՝ որոշէ ի միմեանց դսուտն և զճշմարիտն, զչարն և զբարին, զի մի սուտ ինչ կարծեսցուք և մի շար ինչ գործեսցուք» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի, էջ 17—18: Տե՛ս նաև Eliae in Aristotelis Categorias commentarium, pp. 116—117)¹³:

Պատասխան (3). Գործի է բանականն իմաստասիրութեան, և արժան է նախ գիտել զգործին և այնպէս պիտանալ նմա: Քանզի այսպէս առնեն և ի ձեռնարհեստականն, վասն զի երթեալն ի հիւսնականն նախ և առաջին ուսանի զգործին՝ զդուրն, զշաղափն, եթէ յինչ պէտս են, և ապա պիտանանայ նոցա ըստ իւրաբանչիւր գործոյ» (Անդ, էջ 20: նույնը տե՛ս Eliae in Categorias, p. 118):

10 Գաւթ Անյաղթ, Մեկնութիւն ներածութեանն Պորփիրի, էջ 269:

11 Անդ, էջ 290:

12 Անդ, էջ 325—326:

13 Տե՛ս նաև Գաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի Մեկնութիւն շորեքտասան զլիսոց Արիստոտէլի ի Վերլուծականն, էջ 558, 559, 566: Տե՛ս նաև Գաւթի Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի, էջ 263:

Պ ա տ ա ս խ ա ն (4). «այսինքն ապացոյցն՝ գործի գոլով իմաստասիրութեան ընտրութիւն և բացընտրութիւն, որպէս զի ի տեսականին ընտրեսցէ զճշմարիտն և բացընտրեսցէ զսուտն, նոյնպէս և ի գործականին ընտրեսցէ զբարին և բացընտրեսցէ զչարն» (Անդ. էջ 21: նույնը Eliae in Categorias pp. 118—119):

Պ ա տ ա ս խ ա ն (5). «Բանականն զաւրէն մաղի գոլով, որպէս յառաջագոյն ասացաք, ընտրէ ի տեսականէն զճշմարիտն և գործականէն զբարին, և բացորոշէ ի տեսականէն զսուտն և ի գործականէն զչարն, զի մի սուտ կարծիս ընկալցուք վասն գոյիցն և մի շար ինչ գործեսցուք, ունելով զբանականն որոշիչ՝ այսինքն զապացոյցն» (Անդ. էջ 22: նույնը Eliae, p. 119):

Ինչպէս դժվար չէ համոզվել, Դավիթը ճշտորեն կատարում է իր խոստումը և սպառիչ պատասխան տալիս Պորփյուրի ներածութեան մեկնությունում իր իսկ կողմից հարուցած հարցին: Կարելի է միայն զարմանալ, ինչպէս Ա. Բուսանն և Հ. Մանանդյանը շին նկատել այն և Դավթի համար բախտորոշ եզրակացութեան հանգել, դրա հիման վրա նրա գործը վերագրելով էլիասին: Անտեսելով այդ փաստը, նրանք շրջանցել են Դավթի և մնացած երեք ցուցումները, որոնք ոչ պակաս կարևորություն ունեն:

Երկրորդ խոստում—«Եւ զի՛ զայսոսիկ այլուստ ձեռնարկեմք ցուցանել և ոչ ի մերոց առաջնորդապետաց և վերակացուաց իմաստասիրութեան ի Պղատոնէ ասեմ և յԱրիստոտէլէ... Բայց եթէ զի՛ ախորժեսցեն անոել զանհաւաստութիւն՝ կատարելապէս ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի ուսանելոց եմք» (Դավթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփյուրի, էջ 269):

Այս հարցին Դավթը նույնպէս տալիս է շատ հանգամանալից պատասխան, որը հրատարակութեան մեջ բռնում է 8 էջ (28—35): Մենք կրեւրենք միայն մի քանի դիպուկ նախադասություններ:

Պ ա տ ա ս խ ա ն. «Զի՛ զանհաւաստութիւն ախորժեաց Արիստոտէլ. վասն զի ոչ էր բնութեամբ անհաւաստի՛ արդեաւք վասն պատմական տկարութեան զայս ախորժեաց... և բնութեամբ գոլով հաւաստի՛ զանհաւաստութիւն ախորժեաց: Բայց ախորժեաց զանհաւաստութիւն վասն երից պատճառաց՝ կամ թագուցանելոյ սակս, կամ փորձելոյ, կամ կրթելութեան» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի, ընծ. էլիասի, էջ 32. նույնը տե՛ս Eliae in Categorias, p. 124). «Եւ զոր ասեն Պղատոն վասն անհաւաստութեան... արդ այսպէս թագուցանելոյ սակս: Եւ կամ սակս փորձելոյ զպատկանաւորս և զանպատկանաւորս իմաստասիրութեան, որպէս զի անպատկանաւորքն առ իմաստասիրութիւն թիկունս դարձուցեն» (Անդ. էջ 33. Eliae, p. 125):

Երրորդ խոստում—«Իսկ եթէ զի՛նչ հումանունն է և զի՛նչ փաղանունն՝ ստուգապէս ի Ստորոգութիւնս Արիստոտէլի ուսցուք» (Դավթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփյուրի, էջ 290):

Պ ա տ ա ս խ ա ն. «Արիստոտէլ նախադասէ զվարդապետութիւն հումանունց և փաղանունց, և յայսոսիկ նախադասէ զհումանունսն յառաջագոյն քան ըզփաղանունսն, վասն զի մին քան զերկուսն յառաջագոյն է: ...Բայց վասն զի Արիստոտէլ եթե զի՛նչ է հումանունն միայն և զի՛նչ փաղանունն ասէ, թողեալ զեթէէն՝ մեք նախ քան զասելն զի՛նչ է, զեթէէն ասացուք» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի, ընծ. էլիասի, էջ 41. նույնը տե՛ս Eliae in Categorias, p. 135):

Այնուհետև դալիս է 12 էջանոց շարադրանք, նվիրված հարցի բազմակողմանի և սպառիչ մեկնաբանությանը:

Չ ո Ր Ր Ո Ր Պ խ ո ս տ ու մ ք — «Իսկ գոյացութիւնք ոչ ունին ընդդիմակա, վասն զի ոչ են յենթակայում, այլ ենթակայք, որպէս հաղերձեալ եմք ուսանել ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի» (Դավիթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի, էջ 326—327):

Այս հարցի պատասխանը շատ ավելի հանգամանալից է ու գրավում է 17 էջ (Մեկն. Ստորոգ., էջ 91—107): Բերում ենք մի քանի դիպուկ նախադասութիւններ.

Պ ա տ ա ս խ ա ն. «Արդ՝ եթէ այսպէս է՝ ապա և ոչ մի գոյացութիւն ենթակայում. ոչ մի վասն առաջին առածին, քանզի կամ առաջին է կամ երկրորդ. իսկ ոչ է ենթակայում վասն ենթադրութեանց. և այդ այսպէս՝ եթէ և ոչ մի գոյացութիւն նենթակայում: Բայց ցուցանէ և առանձինն, եթէ և ոչ երկրորդ գոյացութիւնքն են նենթակայում, ասելով այսպէս...» (93). «Յուցեալ Արիստոտէլի, եթէ ամենայնում գոյացութեան գոյ ոչ ենթակայուցան գոլ՝ այժմ ցուցանէ, թէ ոչ միայնում գոյացութեան գոյ, այլ և տարբերութեան» (94), «յատուկ գոյացութեան է ոչ ինչ ունիլն ներհակ» (էջ 103). «գոյացութիւն ոչ ենթակայում է, ապա ուրեմն գոյացութեան ոչինչ է ներհական, որ պատերազմին» (էջ 105) և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, Դավիթը կատարում է իր բոլոր շորս խոստումները ամենայն բարեխղճութեամբ: Նրա «Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի» և էլիասին վերագրված «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» երկերը սերտորեն կապված են իրար և՛ հարցադրումներով, և՛ խնդիրների լուծման ընդհանուր գաղափարական հիմքով, և՛ ուղղակի ցուցումներով: Եվ եթե Ա. Բուսսեն և Հ. Մանանդյանը միայն մեկ խոստման հիման վրա, որի պատասխանը նրանք չեն կարողացել գտնել Ստորոգութեանց մեկնութեան մեջ, հնարավոր են համարել այդ երկը օտարել նրա ժառանգութիւնից, ապա բերված օրինակները, շորս խոստումների պատասխանները, անտարակույս, վկայում են այն մասին, որ էլիասին թյուրիմացաբար վերագրված Ստորոգութեանց մեկնութեան հեղինակը ոչ այլ որ է, քան ինքը Դավիթը: Իսկ նրա «ստուգապէս», «կատարելապէս ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի ուսցուք» խոսքերն իրենց ուղղակի և հանգամանալից պատասխաններն են ստանում մեր խնդրո առարկա Ստորոգութիւնների մեկնութեան մեջ:

Ա. Բուսսեն և Հ. Մանանդյանը բերում են նաև այսպիսի մի փաստարկ. «2. Դավիթ Փիլիսոփան Պորփիրի Ներածութեան մեկնութեան մեջ ճեմականների մասին ասում է՝ «Իսկ ճեմական կոչեցաւ Արիստոտէլ վասն զի Պղատոնի տակաւին ևս կենդանի գոլով՝ ոչ իշխէր նստել և ուսուցանել, այլ ճեմէր. այլքն ասեն ոչ, այլ հակառակէր Պղատոնի, զի նա նստեալ գոլով ինքն յօտն կացցէ: Որ զայդ ասեն, սուտ ասեն. այլ և պատուէր զնա և պաշտէր...» (Վենետիկ, 1833, էջ 281): Իսկ էլիասին ընծայված Ստորոգութեանց մեկնութիւնը ճեմականների անվան ծագման մասին տալիս է բոլորովին տարբեր ու հակառակ բացատրութիւն. «ճեմականք կոչեցան, ոչ եթէ ի ճեմել ինչ ուսուցանէին և ուսանէին, այլ վասն զի յաջորդեցին զպարապարանն Պղատոնի միջնորդութեամբ Սպեսիպոսի» (Մեկն. Ստորոգ., էջ 10)¹⁴:

Այս փաստարկը ևս չի դիմանում քննադատութեան, որովհետև այդ երկու բացատրութիւնների միջև հակասութիւն չկա: Առաջին դեպքում Դավիթը չի

14 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, էջ 28—29:

հաստատում, թե ճեմականների անունը առաջ է եկել Արիստոտելի՝ Պլատոնի նկատմամբ հանդուգն և արհամարհական վերաբերմունքից, նրա կենդանության օրոք պարապմունքների ժամանակ ճեմելու սովորությունից: Նա մերժում է այդ և հատկապես նշում, «որ զայդ ասեն, սուտ ասեն»: Իսկ Ստորոգությունց մեկնության մեջ նա արդեն հանգամանորեն բացատրում է, որ ճեմարանի անունը ծագում է Պլատոնի սովորությունից, որ ճեմականների անվանումը պատահականորեն է առաջ եկել և հետագայում ժառանգվել է Արիստոտելի կողմից. «Եւթներորդ յեղանակ հոմանունութեան ըստ իմաստասիրութեան հերձուածոցն յումեմնէ պատահմանէ, որպէս ճեմականք: Ընդ այսմ պատճառի Պղատոնն նեմնընդ առնելով զմերձաւորութիւն որ ըստ ոմանց վասն զի այն ինչ հանգերձ հոգւով և զմարմինն կրթել: Եւ ի մարդկայինց ի բաց գնացելոյ յաշորդէ զպարապարանն նորա Սպիւսիպոս՝ որդի Պոտոնեայ՝ քեռ Պղատոնի. քանզի այն ինչ ոչ հանդիպիր անդ Արիստոտէլիս, այլ կոչեցեալ էր ի Փիլիպպեայ ի Մակեդոնիայ առ վարժել զորդի նորա զԱղեքսանդրոս»¹⁵: Եվ այնուհետև բուն բացատրությունը. «Անտի դարձեալ Արիստոտէլ՝ յաշորդէ զպարապարանն Սպիւսիպոսի Քսենոկրատաւ, և կոչին երկօրեան ճեմականք տեղաւքն զանազանեալ, քանզի Արիստոտէլականքն կոչին կիւկիէացիք ճեմականք, իսկ Քսենոկրատեանքն՝ Ակադիմականք ճեմականք: Իսկ ժամանակաւ, որպէս պատահէ, պակասեաց ոմանց անուն տեղոցն և կոչէին ճեմականք միայն, այլ ոչ կիւկիէացիք՝ Արիստոտէլականքն, իսկ Քսենոկրատեայցն ներգործութեան անունն պակասեաց և կոչէին Ակադիմականք: Արդ ճեմական կոչեցան ոչ եթէ ի ճեմել ինչ ուսուցանէին և ուսանէին, այլ վասն զի յաշորդեցին զպարապարանն Պղատոնի միջնորդութեամբ Սպիւսիպոսի»¹⁶:

Այս է Դավթի լրիվ բացատրությունը: Իսկ Ա. Բուսսին և Հ. Մանանդյանը, բերելով ամբողջ հատվածի միայն վերջին նախադասությունը, հակադրել են այն Պորփյուրի ներածության մեկնությունում ասվածին, բայց աչքաթող են արել Դավթի հատուկ նշումը՝ «որ զայդ ասեն, սուտ ասեն»: Այնպես որ երկու դործերում՝ ճեմականների անվան ծագումը բացատրվում է առանց որևէ հակասության: Ներածության մեկնությունում Դավիթը բերում է ուրիշների կարծիքները և մերժում դրանք, իսկ Ստորոգությանց մեկնությունում շարադրում է իր սեփական կարծիքը ի շարունակություն նախորդ դործում շոշափած բացատրության և ոչ թե «տալիս է բոլորովին տարբեր և հակառակ բացատրություն»:

Քննադատության չի դիմանում Ա. Բուսսինի և Հ. Մանանդյանի նաև վերջին, երրորդ պատճառարանությունը: Ահա թե ինչ են ասում նրանք. «3. Որ էլիասին ընծայված Ստորոգությանց մեկնության հեղինակը Դավիթ փիլիսոփան չէ, այդ ակնհայտնի երևում է Դավթի և նորագյուտ մեկնության նաև այն հատվածներից, որոնք նվիրված են խորթ շարագրածությունց խնդրի լուսարանությանը (տե՛ս «Դավթի Անյաղթի Վերլուծութիւն ներածութեան Պորփիւրի», էջ 252—253 և «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն», էջ 37—38): Այս ընդարձակ հատվածների համեմատությունը, Բուսսինի կարծիքով, պարզ ցույց է տալիս, որ դրանք չեն կարող համարվել միևնույն հեղինակի բացատրություններ»¹⁷:

15 Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի, ընծ. էլիասի, էջ 9:

16 Անդ, էջ 10:

17 Հ. Մանանդյան, Հունարան զպրոցը... էջ 29:

Սակայն նշված հատվածների համեմատությունը հակառակն է ցույց տալիս և համոզիչ կերպով ասպացուցում, որ այդ բացատրությունները չեն կարող տարբեր մարդկանց գործ լինել: Համեմատենք այդ հատվածները:

Մեկնություն Ստորագրությանցն

Քանզի խորթանան գիրք... կամ յաղագս բարեմտության աշակերտաց որք զիրեանց շարագրածութիւնս իրեանց վարդապետացն ձանկէին, որպէս պատճառաց բարեաց, որպէս Պիւքագորի և Սոկրատայ՝ Պիւքագորականաց և Սոկրատականաց (էջ 37):

Դավիթը պարզապես կրկնել է իր միտքը առանց որևէ էական փոփոխության (ընդգծումներն իմն են — Ս. Ա.):

Եւ կամ վասն բազաւորականի պարգեւի. քանզի Իովբատայ կիրէացոց թագաւորի հաւաքեցելոյ զայնս, որք Պիւքագորին գոյին, իսկ Պտղոմիոսի (թագաւորի)՝ զայնս, որք Արիստոտէլի, ոմանք վասն շահի վայրապար շարագրածութիւնս առնելով խայտաղանէին... որպէս զի ընկալցին խոստովանարար (էջ 37):

Միտքը նույնն է, փոխված են միայն օրինակները: Իովբատոս կիրեացու և Պտղոմեոս թագավորի փոխարեն որպէս օրինակ վերցված է Պիսիստրատոս Սիկիլացին: Առաջինները հավաքել են Պիւքագորասի և Արիստոտէլի գործերը, իսկ վերջինը՝ Հոմերոսի տաղերը, իսկ շահախնդիր մարդիկ կեղծելով գործերը, դրամ են շորթել և խառնաշփոթության պատճառ դարձել:

Կամ վասն հոմանունութեան շարագրողաց և շարագրածութեանց և ստորայիշատակմանց. և շարագրողաց՝ ոչ եթէ միայն Արիստոտէլ Ստագիրացին այսպէս կոչէր, այլ և այլք Արիստոտէլք եղեն առ Ստագիրացեալն... Արդ՝ սոցա ամենեցուն շարագրութիւնս արարելոց՝ կարծէին այն շարագրութիւնք Ստագիրացոյն գոյ վասն անուան ի երեսն ունելոյ:

Մեկնություն ներածութեան

Իսկ... լինին խորթ շարագրածք վասն բարեմտության աշակերտաց առ իրեանց վարդապետն. գրեն շարագրածքս ոմանս և մակագրեն զանուն վարդապետին, որպէս Պղատոն զՍոկրատայն ի վերայ իւրոց շարագրածաց մակագրեաց և Պիւքագորականքն զՊիւքագորին ի վերայ ոսկի ասացելոց առակացն (էջ 253):

...լինին խորթ շարագրվածք վասն ժլատութեան, որպէս եղև առ Պիսիստրատոսի բռնաւորին Սիկիլացոց, վասն զի առ նովաւ ցնդաբար բերեցելոց հոմերականաց հագներգութեանցն, կամ եղև նմա ժողովել զամենայն տաղս հոմերականս և վարձս տանողացն բազումս խոստանայր տալ: Վասն որոյ բազումք տաղս ըստեղծանելով մատուցանէին բռնաւորին՝ որպէս թէ Հոմերոսի իցէ՝ վասն իրեանց շահիցն (էջ 252—263):

Կամ վասն հոմանունութեան, և այս երկակի. կամ վասն հոմանունութեան շարագրողաց, և կամ վասն հոմանունութեան շարագրածաց: Եւ վասն հոմանունութեան շարագրողաց, որպէս յորժամ գտանին երկուք ոմանք հոմանուն, և գրէ իւրաքանչիւր որ շարագրածս, ոմն վասն հողոյ, և ոմն վասն երկնից. յորժամ վասն հոմանունութեան շարագրողաց ոչ ոք կարող գոյ որոշել, այլ զերկոսեան շարագրածսն միոյ առն կարծէ գոյ:

Այլ և վասն հոմանունութեան շարագրածութեանց լինին պատրանք. քանզի և շարագրածութիւնս հոմանունանս թողին հոմանունք Արիստոտէլք. և կարծի ամենայն Ստագիրացայն գոյ վասն անուանին գոյոյ (էջ 37—38):

Եւ կամ վասն ամպարհաւանութեան ստացաւդին տարավայելուչ գիրքս: Քանզի ոմանք անանուանիք գոյով շարագրաւդք... վասն կարծելոյ և տարավայելուչս ունիլ գիրս՝ մակագրէին զանուն նշանավոր շարագրաւդին (էջ 38):

Նույնությունն ակնբախ է. որոշ տարբերություններ կան միայն օրինակների մեջ, որոնք միանգամայն հասկանալի են նույն բանը անկաշկանդ կրկնելու, բայց նախկինում ասածի միտքն ու ընդհանուր ձևը պահպանելու դեպքում: «Խորթ» կամ անվավեր ստեղծագործությունների առաջացման պատճառը երկու բնագրերում էլ, ինչպես տեսնում ենք, բացատրվում է ոչ միայն նույն ձևով ու իմաստով, այլև շատ հաճախ նույն բառերով: Արդյո՞ք Ա. Բուսսեն և Հ. Մանանդյանը նշված հատվածները համադրելուց հետո են եզրակացրել, որ «զբրանք չեն կարող համարվել միևնույն հեղինակի բացատրություններ», ինչպես ըստ նրանց կարծիքի «այդ ակնհայտնի երևում է Դավթի և նորագյուտ մեկնության նաև այն հատվածներից, որոնք նվիրված են խորթ շարագրածությանց խնդրի լուսաբանությանը»: Մի փոքր ավելի ուշադիր լինելու դեպքում հնարավոր չէր գալ նման եզրակացության:

Այսպիսով, փրվում է նաև նրանց երրորդ պատճառաբանությունը:

Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ Ա. Բուսսեի այս պատճառաբանությունները «միանգամայն հիմնավոր են և ապացուցում են, անտարակույս(!), որ էլիասին ընծայված Ստորոգությանց մեկնությունը Դավթի աշխատությունը չէ: Թեև հունարեն ձեռագիրների վերնագրերը վերագրում են այդ մեկնությունը Դավթի փիլիսոփային, սակայն այդ հանգամանքը այնքան էլ կարևոր չէ» (ընդգծումը մերն է— Ս. Ա.)¹⁸: Մեր կարծիքով հենց այդ վերջին հանգամանքը շատ կարևոր է դառնում, երբ բնական լույսի տակ զննում ենք Ա. Բուսսեի և նրան լիովին համամիտ Հ. Մանանդյանի բոլոր երեք պատճառաբանությունները, որոնք ոչ հիմնավոր են, ոչ էլ ընդունելի:

Մենք տեսանք, որ Պորփյուրի ներածության մեկնությունում Դավթի բոլոր խոստովաները և հղումները իրենց ուղղակի և սպառիչ պատասխաններն են ըստանում իր հաջորդ աշխատության մեջ՝ Արիստոտելի Ստորոգությանց մեկնությունում: Տեսանք նաև, որ ոչ մի հակասություն չկա նրա այդ երկու գործերում

18 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը..., էջ 29:

նույն հարցերի բացատրության միջև, այլ ընդհակառակը, կա այդ բացատրությունների զարմանալի նմանություն, որը, անտարակույս, գալիս է դրանց հեղինակների նույնությունից: Այս լույսի տակ բոլոր հունարեն ձեռագրերի վկայություններն այն մասին, որ Ստորոգությանց մեկնության հեղինակը Դավթին է, ստիպում է վերանայել Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանի շապացուցված, բայց տարածված պնդումը և վերադարձնել Դավթին նրա արժեքավոր գործերից մեկը՝ «Արիստոտելի Ստորոգությանց մեկնությունը»:

Սակայն Հ. Մանանդյանը խորացնում է Ա. Բուսսեի սխալը և հենվելով «Արիստոտելի Ստորոգությանց մեկնության» նկատմամբ արտահայտված անսպացույց պնդումների վրա, իր կասկածը տարածում է նաև Դավթին պատկանող «Արիստոտելի Անալիտիկայի մեկնության» վրա, վերագրելով այն նույն էլիասին: 1904 թվականին «Դավթի Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ» աշխատության մեջ բանասիրական դիպուկ տվյալների և համեմատությունների հիման վրա նա եկել էր ճիշտ հզրակացության և հաստատել, որ «անպայման Դավթինն է նաև Արիստոտելի Վերլուծականքի («Անալիտիկայի») մեկնության 14 դրուխ հատվածը»¹⁹: Սակայն հետո, հրատարակելով իր հայտնաբերած «Ստորոգությանց մեկնությունը», նա անքննադատորեն ընդունում է Ա. Բուսսեի վարկածը էլիասի մասին, իսկ 1928 թ. իր «Հունարան դպրոցում» վերանայում է իր հզրակացությունը նաև «Անալիտիկայի մեկնության» նկատմամբ, կրկնելով Ա. Բուսսեի միակ պատճառաբանությունը: Նա նորից բերում է Դավթի «Ներածության մեկնությունում» տրված խոստումը՝ «Թեև բանականն, եթէ մասն է իմաստասիրութեան, և եթէ գործի, ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտելի ուսցուր», և պնդում, որ Դավթիքը չի կատարում իր խոստումը: Բայց, շարունակում է նա, բանի որ նման խոստում է տալիս նաև էլիասը իր Ներածության մեկնությունում և ասում, որ այդ հարցը քննարկելու է Անալիտիկայի մեկնության մեջ, ասլա և (ըստ Հ. Մանանդյանի) այդ վերջին գործը պատկանում է էլիասին և ոչ թե Դավթին, որովհետև նշված հարցը այդտեղ քննության է առնվում²⁰:

Այսպիսով, ըստ Հ. Մանանդյանի, էլիասին են պատկանում Դավթի անունով մեզ հասած և՛ Ստորոգությանց, և՛ Վերլուծականքի (Անալիտիկայի) մեկնությունները: Բայց Մանանդյանը, զգալով իր իսկ պատճառաբանության թուլությունը, ավելացնում է. «Սակայն միակ այդ փաստը, թեև որոշ կովան է Վերլուծականքի մեկնությունը էլիասին վերագրելու, բայց այս ենթադրությունը հաստատելու համար հարկավոր են և ուրիշ վկայություններ, որ թերևս գտնվեն իմաստասիրական մեկնությունների հունական ձեռագրերում»²¹:

Արդ, Վերլուծականքի մեկնությունը հասել է մեզ միայն իր հայերեն տարբերակով, հունարենը չի պահպանվել: Հայերեն ձեռագրերն իրենց վերնագրերում նշում են, որ այդ գործը պատկանում է Դավթին: Բացի այդ, Ստորոգությանց մեկնության միջոցով հնարավոր չէ հաստատել այդ նոր ենթադրությունը, քանի որ, ինչպես տեսանք, Ստորոգությանց մեկնությունը պատկանում է Դավթին և ոչ էլիասին: Դավթիքը կատարում է իր խոստումը Ստորոգությանց մեկնությունում և կրկին անդրադառնում այդ հարցին Վերլուծականքի մեկնության մեջ, այն էլ նույն դարձվածքներով ու օրինակներով:

19 Հ. Մանանդյան, Դավթի Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ, Վազարշատյան, 1904 էջ 10 (ընդգծումը մերն է— Ս. Ա.):

20 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը..., էջ 67:

21 նույն տեղում:

Մեկնութիւն ի Վերլուծականն

Իսկ եթէ որպէս գործի յարգարենն (բանականն) արիստոտելականքն, այսպիսում պիտանացեալք բանում. եթէ մասն է ասեն հաւաքականն ի մաստասիրութեան, վասն զի և այլ արհեստք պիտանանան բանական հրնարում, բաժանելով զինքեանս, և սահմանելով և ապացուցանելով. նաև ձեռնայինն հաւաքանեն. որդոն՝ շինողականն հաւաքանէ, եթէ յորժամ հանդերձեալ է ուղղորդ յարուցանել գործէ պարտ է հիմունս արկանել (էջ 566):

Արդ հաւաքականն միայն պիտանանայ իմաստասիրութեան, ի տեսականումն՝ առ ի յորոշումն նշմարտութեան և ստութեան, իսկ ի գործականումն՝ առ ի յորոշումն բարւոյ և շարի, և այլոյ արհեստի (էջ 565):

Իսկ ապացուցական հաւաքումն պիտանացու գոյ յամենայն իմաստասիրութեան, ի տեսականն և ի գործականն. որպէս զի զցուցեալսն ի տեսականումն ճշմարտապէս՝ ճշմարիտ կարծեսցուք. որպէս զի մի զսուտ գիտութիւն ընկալցուի, և մի շար ինչ գործեսցուի (էջ 559):

Կարելի է բերել և այլ բազմաթիւ օրինակներ, որոնք ակնբախ ցույց են տալիս, որ Դավիթը կատարելով իր խոստումը Ստորագութեանց մեկնութեան մեջ, գրեթե բառացի կրկնում է այն Վերլուծականքի մեկնությունում: Բայց բավականանանք այսքանով, որովհետև բերվածն էլ բավարար է համոզվելու համար նրանում, որ Վերլուծականքի մեկնությունում տրամաբանության (բանականի) էությունը բնորոշողը ինքը Դավիթն է և ոչ թե էլիասը: Այնպես որ բոլոր հունարեն ձեռագրերի վկայությունն այն մասին, որ Ստորագութեանց մեկնության հեղինակը, և հայերեն ձեռագրերի վկայությունն, որ Վերլուծականքի հեղինակը «անհաղթ և աստվածազգաց փիլիսոփա Դավիթն է», պետք է ընդունել որպէս հավաստի և ճշգրիտ տեղեկություն և այդ երկու գործերը երկարատև օտարումից հետո վերադարձնել Դավիթ Անհաղթին:

Նշենք մի ուշագրավ հանգամանք ևս ու դրանով վերջացնենք հարցի բննարկումը:

Մեկնութիւն Ստորագութեանց

Ասեն եթէ գործի է բանականն իմաստասիրութեան, և արժան է նախ պիտել զգործին և այնպէս պիտանանալ նմա: Քանզի այլպէս առնեն և ի ձեռնարհեստականն, վասն զի երթեալն ի հիւսնականն նախ և առաջին ուսանի զգործին՝ զգործն, զշաղափն, եթէ յինչ պէտս են և ապա պիտանանայ նոցա ըստ իւրաքանչիւր գործոյ (էջ 20):

...զոր ինչ պէտս կատարէ հիւսան լարն հիւսան՝ որոշելով զգործն և ըզգելն, և շինողին ըստական՝ որոշելով զթեւերն և զուղղորդն՝ այսպէս և բանականն՝ գործի գոլով իմաստասիրութեան՝ որոշէ ի միմեանց զսուտն և զընշմարիտն, զշարն և զբարին, զի մի սուտ ինչ կարծեսցուք և մի շար ինչ գործեսցուք (էջ 18):

Ապացուցն՝ գործի գոլով իմաստասիրութեան՝ ընտրութիւն և բացընտրութիւն, որպէս զի ի տեսականին ընտրեսցէ զճշմարիտն և բացընտրեսցէ զսուտն, նոյնպէս և ի գործականին ընտրեսցէ զբարին և բացընտրեսցէ զշարն. որպէս զի մի սուտ ինչ կարծեսցուի և ստոյն հաւատասցուք և մի շար ինչ գործեսցուի (էջ 21):

Հ. Մանանդյանը մի քանի հետաքրքիր փաստեր է բերում և դրանց հիման վրա պնդում, որ էլիասը և Օլիմպիոդորոսը մի անձ են, որ էլիասը Օլիմպիոդորոսի բրիտանական անունն է²²:

Բայց այդ ենթադրությունն էլ չի խախտում Դավթի հեղինակությունը: Ընդհակառակը, նա ամրապնդում է մեր թեզը: Դավթի ուսուցիչ Օլիմպիոդորոսը, իսկապես, գրել է Ստորոգությունց մեկնություն, սակայն, դա բուլբուլին մի ուրիշ աշխատություն է. այն հայտնի է բանասիրությանը և նրա տեքստը առանձին հրատարակել է նույն Ա. Բուասեն²³: Անհավանական է, որ Օլիմպիոդորոսը երկու աշխատություն նվիրած լիներ Ստորոգությունների մեկնությանը, մանավանդ եթե հաշվի առնենք Դավթի ցուցումները նույն գործին նվիրած իր իսկ մեկնության մասին և մեր կողմից բերված դրանց փաստական ապացույցները:

Առավել ևս սխալվում է Հ. Մանանդյանը, երբ աշխատում է էլիաս-Օլիմպիոդորոսին վերագրել Վերլուծականքի («Անալիտիկայի») մեկնությունը: Մենք շենք խոսում բազմաթիվ բնագրային համընկնումների մասին, որոնք կան այդ գործի և Դավթի մյուս երեք աշխատությունների միջև: Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի ուրիշ կարևոր հանգամանք: Առաջ բաշխվով իր նոր թեզը և աշխատելով նաև Վերլուծականքի մեկնությունը օտարել Դավթից, Հ. Մանանդյանը աչքաթող է արել, որ նույնացնելով էլիասին Օլիմպիոդորոսի հետ, օրից կախված են մնում այս մեկնության մեջ հիշատակված եվտոկիոս և Ալեքսանդրոս փիլիսոփաների անունները:

Բանն այն է, որ Դավթը այստեղ հիշատակում է Պորփյուրի ներածությունը նվիրված մի այլ մեկնության հեղինակ՝ ալեքսանդրացի փիլիսոփա եվտոկիոս Ասկալոնացուն, որը Օլիմպիոդորոսի հետ միասին ուսանել է Ամմոնիոսի մոտ: Բացի այդ, Դավթը նշում է Ալեքսանդրոս մեկնիչի անունը, որն իր հերթին օգտվել է եվտոկիոսի աշխատությունից: Իր առաջին ուսումնասիրության մեջ Հ. Մանանդյանը եկել էր ճիշտ եզրակացության, որ այդ Ալեքսանդրոսը պետք է լինի ալեքսանդրյան փիլիսոփաների երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչ և Դավթի Անհաղթի ժամանակակից²⁴: Եվ եթե այդ այդպես է, ապա ոչ մի կերպ հնարավոր չէ Վերլուծականքի՝ մեզ հետաքրքրող մեկնությունը վերագրել էլիաս-Օլիմպիոդորոսին²⁵, որովհետև նա չէր կարող օգտագործել իր աշակերտ Ալեքսանդրոսի, ինչպես նաև Դավթի աշխատությունները, այլ ընդհակառակը, վերջիններս օրինաչափորեն կարող էին և պետք է օգտվեին իրենց ուսուցչի ժառանգությունից:

Դավթի Անհաղթը իր «Վերլուծականքի մեկնության» շարագրման համար օգտագործում է ալեքսանդրյան դպրոցի նախորդ՝ ավագագույն, ավագ և միջին սերունդների, ինչպես և իր սեփական երկերը, որոնք գրվել են Վերլուծականքից առաջ: Այդ հանգամանքը նկատել է դեռևս Հ. Մանանդյանը, որը գտել և Վերլուծականքի մեկնության կողքին գրել է նրա աղբյուրների՝ Ամմոնիոսի «Վերլու-

22 Հ. Մանանդյան, *Հունարան դպրոցը...*, էջ 47—48:

23 Olympiodori Prolegomena et in Categorias commentarium, ed. A. Busse, Berlini, 1902.

24 Հ. Մանանդյան, *Դավթի Անհաղթի խնդիրը...*, էջ 28:

25 Հ. Մանանդյան, *Հունարան դպրոցը...*, էջ 65 և 67:

ծականքի»²⁶, Օլիմպիոդորոս-էլիասի «Ստորոգութեանց»²⁷ մեկնությունների, ինչպես և Դավթի մյուս երեք աշխատությունների²⁸ համապատասխան տեղերը: Այդ համընկնումների մեծ մասը վերաբերվում է իր իսկ Դավթի գործերին: Ավելացնենք սրանց նաև Դավթի կողմից հիշատակվող, բայց մեզ չհասած Եվտոկիոս Ասկալոնացու և Ալեքսանդրոսի մեկնությունները:

Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ Դավիթը ժամանակագրական առումով գալիս է վերոհիշյալ փիլիսոփաներից հետո, որ նա Ալեքսանդրյան դպրոցի կրտսեր սերնդի և վերջին ներկայացուցիչներից է և այդ պատճառով էլ հնարավորություն ունի օգտագործելու իր նախորդների աշխատությունները:

Եթե մի պահ ընդունելու լինենք Հ. Մանանդյանի ենթադրությունը, «որ այդ մեկնությունն ավելի շուտ էլիասին կարելի է վերագրել, քան Դավթին»²⁹, ապա կստեղծվի մի շատ տարօրինակ վիճակ. կստացվի, որ էլիաս-Օլիմպիոդորոսը օգտվում է ոչ միայն իր ընկերակից Եվտոկիոսի, այլև իր աշակերտներ Ալեքսանդրոսի և Դավթի աշխատություններից, մի բան, որ ոչ թե հավանական չէ, այլ լիովին բացառվում է:

Այսպիսով, վերը նշված բոլոր փաստերը և պատմա-բանասիրական դիտողությունները հիմք են տալիս մեզ վերանայելու Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանի եզրակացությունները Դավթի ժառանգության մասին և, բացի կասկած չհարուցող «Սահմանք իմաստասիրութեան» և «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի» երկերից, երկարատև օտարումից հետո վերագործենել իսկապես Դավթի Անհաղթին պատկանող ևս երկու իմաստասիրական աշխատություն՝ «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» և «Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտէլի»:

Սրանով, կարծում ենք, չպետք է սպառնալիս խոշորագույն հայ իմաստասերի ժառանգության խնդիրը: 5—6-րդ դարերի ոչ մի փիլիսոփա չէր կարող որևէ մասնակցություն չունենալ այն բուն դավանաբանական վեճերին, որ տեղի էին ունենում հայ, հույն և ասորի եկեղեցականների ու աստվածաբանների միջև: Տարօրինակ և անտրամաբանական կլիներ, եթե այնպիսի մի մտածող, ինչպիսին էր Դավիթ Անհաղթը, սահմանափակվեր դուրս փիլիսոփայական-իմացաբանական հարցերով և շարձագանքեր նույնիսկ միաբնակների ու երկաբնակների կատաղի այն վեճերին, որոնք արոհել էին իր հայրենի երկրի թեմերն ու երկրամասերը: Հ. Մանանդյանը ժամանակին ուշադրություն էր դարձրել Դավթին վերագրվող «Առածք հինգ» փոքր, բայց արժեքավոր բնագրի վրա, որը, ըստ Հ. Մանանդյանի գրվել է երկաբնակ հայերի միջավայրում³⁰: Մենք սակայն ի նկատի ունենք իրենց նշանակությամբ և ծավալով ավելի մեծ աստվածաբանական-իմաստասիրական երկեր, որտեղ զգացվում է Դավթի գրիչն ու մտածելակերպը: Բայց դա արդեն մի առանձին աշխատության

²⁶ Ammonii in Aristotelis Analyticorum priorum librum I commentarium, ed. M. Wallies, Berolini, 1899, CAG, vol. IV, pars VI, pp. 2, 6, 31.

²⁷ Olympiodori Prolegomena et in Categorias commentarium, ed. A. Busse, Berolini, 1902, CAG, vol. XII, pars I, pp. 14, 18, 24.

²⁸ Սահմանք իմաստասիրութեան, էջ 132—133, 185—186, 191—202, 214, Վերլուծութիւն ներածութեան Պորփիրի, էջ 259—260, 263, 271, 304 ևն. Մեկնութիւն Ստորոգ. Արիստոտէլի, ընծ. էլիասի, էջ 17, 16, 21, 40 ևն:

²⁹ Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը..., էջ 67:

³⁰ Անդ, էջ 202—209:

նյութ է, որը դուրս է գալիս ներկա հողվածի շրջանակներից: Մի բան միայն կարող ենք առայժմ ասել. Գավթի ժառանգությունը շատ ավելի հարուստ է, քան մենք պատկերացնում ենք: Հայ և ալլազդի բանասերները մեծ գործ կատարեցին, ճշտելով նրա ժառանգության շրջանակները, բայց նրանք, ի տարբերություն միջնադարյան մեր գրիչների, բնկան մյուս ծայրահեղության մեջ և Գավթի երկաշանկից հանեցին նույնիսկ նրա գրչին պատկանող գործերը: Մեր նպատակն է, հաշվի առնելով երկու կողմերի սխալները, վերականգնել պատմական ճշմարտությունը:

С. С. АРЕВШАТЯН

НАСЛЕДИЕ ДАВИДА НЕПОБЕДИМОГО В НОВОМ ОСВЕЩЕНИИ

(Резюме)

Автор статьи, на основе историко-филологического анализа сохранившихся философских текстов, доказывает, что перу выдающегося армянского философа V—VI вв. Давида Непобедимого принадлежат не только «Определения философии» и «Анализ Введения Порфирия», но и «Толкование Категорий Аристотеля» и «Толкование Аналитики Аристотеля».

Исходя из прямых указаний, содержащихся в трудах Давида, а также идейно-философской и литературной общности четырех вышеуказанных трудов, автор опровергает аргументацию издателей текстов Давида — немецкого ученого Адольфа Буссе и акад. Я. Манандяна, необоснованно приписывавших «Толкование Категорий Аристотеля» перу Элиаса, и доводы Я. Манандяна, усугубившего эту ошибку, приписав тому же Элиасу также «Толкование Аналитики Аристотеля». К тому же Я. Манандян отождествил Элиаса с Олимпиодором Младшим, который был учителем Давида.

Олимпиодор и Давид, каждый в отдельности, имеют свои толкования к «Категориям» Аристотеля. Это было известно древним переписчикам, которые во всех сохранившихся греческих рукописях интересующего нас «Толкования Категорий Аристотеля» четко указывают, что оно принадлежит Давиду. Издатель этого текста А. Буссе произвольно изменил заглавие труда, приписав его Элиасу.

Что же касается «Толкования Аналитики Аристотеля», то оно также бесспорно принадлежит перу Давида, ибо в нем Давид использовал труды как своего учителя — самого Олимпиодора, его сотоварища Евтокния, затем одного из старших своих современников Александра — ученика Олимпиодора, а более всего свои собственные труды, что, разумеется, говорит против авторства Элиаса-Олимпиодора и в то же время, помимо всего прочего, лишний раз свидетельствует о том, что данное толкование должно принадлежать Давиду, как представителю младшего поколения Александрийской школы.

Автор статьи считает, что наследие Давида, по-видимому, не ограничивается четырьмя вышеуказанными сочинениями. Было бы странным, если такой крупный мыслитель, как Давид Непобедимый, замыкался бы в рамки сугубо философско-гносеологических вопросов и в какой-то мере не откликнулся на те ожесточенные споры диофизитов и монофизитов, которые происходили в греческой, армянской и сирийской церковной среде, а в его родной стране — Армении являлись причиной раскола общества и натянутых отношений между отдельными епархиями и целыми провинциями. В связи с этим автор считает, что Давиду должны принадлежать также труды богословского, церковно-догматического содержания, поиски которых могут оказаться небезуспешными.

S. S. AREVCHATIAN

L'HERITAGE DE DAVID L'INVINCIBLE SOUS UNE LUMIERE NOUVELLE

Analysant d'un point de vue historico-philologique les textes philosophiques parvenus jusqu'à nous, l'auteur de l'article attribue à la plume de David l'Invincible, célèbre philosophe arménien du Ve—VIe siècle, les „Commentaires des Catégories d'Aristote“, ainsi que les „Commentaires des Analytiques d'Aristote“, qui viennent s'ajouter à la „Définition de la Philosophie“ et à „l'Analyse de l'Introduction de Porphyre“, ouvrages que nous lui connaissions.

Ainsi se trouve réfutée, à l'appui des indications directes émanant des ouvrages de David et des particularités idéo-philosophiques et littéraires générales propres aux quatre ouvrages précités, l'argumentation erronée du savant allemand Adolph Busse et de l'académicien Hakob Manandian, tous deux éditeurs des textes de David, selon laquelle Elias était considéré comme l'auteur des „Commentaires des Catégories d'Aristote“, Hakob Manandian lui attribuant encore les „Commentaires des „Analytiques d'Aristote“, cette dernière erreur aggravant la première. En outre, H. Manandian identifie Elias avec Olympiodore Cadet, qui était le maître de David.

Olympiodore et David possèdent chacun séparément leurs „Commentaires des Catégories d'Aristote“, ce qui n'avait point échappé aux copistes anciens mentionnant clairement le nom du philosophe David dans tous les manuscrits grecs contenant l'ouvrage nous intéressant. Lors de la publication, A. Busse en changea le titre en y faisant figurer arbitrairement le nom d'Elias.

Quant aux „Commentaires des Analytiques d'Aristote“, son auteur est incontestablement David utilisant ici les ouvrages du même Olympiodore, son maître, ceux d'Eutokios, camarade d'Olympiodore, ceux d'un de ses contemporains aînés, Alexandre, élève d'Olympiodore, et surtout ses

propres ouvrages, ce qui naturellement ne saurait témoigner en faveur de l'auteur Elias-Olympiodore et qui prouve bien, une fois de plus, que ces „Commentaires“ ne peuvent appartenir qu'à la plume de David, représentant de la Jeune génération de l'École d'Alexandrie.

L'auteur de l'article présume que l'héritage de David ne se limite pas essentiellement aux quatre ouvrages indiqués, qu'un philosophe de sa capacité ne pouvait se confiner dans les limites des seules questions d'ordre purement philosopho-gnoséologique sans se faire l'écho, dans telle ou telle mesure, des discussions particulièrement aiguës des diophysites et des monophysites, accaparant les milieux ecclésiastiques grec, arménien, syrien et ayant provoqué dans son pays même, en Arménie, la scission de la société et une tension des rapports entre certains diocèses de même qu'entre des provinces entières.

Aussi l'auteur n'exclut-il pas l'existence d'ouvrages de caractère théologique ou dogmatique ayant appartenu à la plume de David l'Invincible, les recherches en ce sens pouvant s'avérer fructueuses.